

Prédikáció és Apokalipszis: Karádi Pál és a protestáns hagyomány

A partiumi unitárius püspök, Karádi Pál 1580-ban írja meg az életeseményei, munkái, teológiai és chiliaszta megfontolásai szempontjából is hatalmas forrásértékű apokalipszis-kommentárját *Az Szent János mennyei Jelenésekről való látásának magyarázása...* címen.² A mű 17. századi recepciója önmagában is érdekes, hiszen egyfelől az 1616-tól Árkoson szolgáló unitárius pap, Bükfalvi Nagy Imre 1602 után olyan kolligátumba glosszázott belőle, amely Kálvin *Evangéliumi harmóniájának* 1572-es kiadását és Rudolf Gualther zürichi lelkész 1577-es prédikációskötetét is tartalmazta.³ Másfelől a munka két egymástól független, a dési komplanáció után néhány évvel keletkezett másolatban maradt fenn Papolci György, illetve Kovásznai Péter tollából. Dolgozatom Kovásznai 1641–45 között keletkezett példányára összpontosít.⁴

Balázs Mihály már az 1640–47 között keletkezett Papolci-másolat kapcsán hangsúlyozta a szöveg műfaji heterogenitását és a prédikációs műfaj látens jelenlétét.⁵ Valószínűleg ezt aknáztta ki Kovásznai, aki a prédikációs gyakorlat jegyében több, az argumentációhoz szorosan nem kapcsolódó részt elhagyott, és úgy alakította a mű szerkezetét, hogy annak 1743-as tulajdonosa, Nagyajtai Csiki István a címlapot már a munka prédikációs segédkönyv jellegére utalva egészít-

¹ TÚRI Tamás (1989, Szeged) tudományos segédmunkatárs a Szegedi Tudományegyetem Magyar Irodalmi tanszékén folyó Spiritualista irodalom a kora-újkori Erdélyben (OTKA 116234) c. kutatási projektben.

² BALÁZS Mihály, *Karádi Pál Simándon*, KerMagv, 112(2006)/1, 45–56. HAAS Éva, *Pál Karádi = Bibliotheca Dissidentium. Répertoire des non-conformistes religieux des seizeiemes et dix-septiemes siècles, T. XXIII: Ungarländische Antitrinitarier III, Demeter Hunyadi, Pál Karádi, Máté Toroczka, György Válaszúti, János Várfalvi Kósa*, red. Mihály BALÁZS, Baden–Baden, 2004 (Bibliotheca Bibliographica Aureliana, 204), 71–80.

³ ÓSZ Sándor Előd, *Kálvin Újszövetséghez írott kommentárjainak elterjedtsége a kora újkori Erdélyben*, Studia Doctorum Theologiae Protestantis, 2(2011), 363–364.

⁴ KARÁDI Pál, *Az Szent János mennyei Jelenésekről való látásának magyarázása...*, 1641–1645. Lelőhely: A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára, jelzet nélkül.

⁵ BALÁZS, *i. m.*, 47–48.

hette ki.⁶ A dolgozat középpontjában azonban nem a formai elemek, hanem a munkában megjelenő ige- és gyakorlati teológiai megfontolások, illetve a prédikátorok és igehirdetés eszkatologikus szerepe állnak. A vizsgálat során a Melius Juhász Péter 1568-as magyarázatával való párhuzamok mentén igyekszem kijelölni azt a reformációs értelmezési kört, amelyben az Apokalipszis, a prédikáció és a pasztorálteológia Karádiéhoz hasonló hangsúllyal kapcsolódnak össze.⁷

Az indulást némileg megkönnyíti, hogy a Jel 16 harmadik csészejének kiöntése kapcsán Karádi többek között Heinrich Bullingerhez utalja az olvasót: Milyen Istent a történelem folyamán büntetésként uszítja egymásnak a gonoszokat,

„úgy az utolsó üdőben is, miképpen szintén az rómaiak is egymás ellen, az pápák miképpen az császárokat, királyokat egyben vesztették, vittanak és számtalan vért ontottanak. Olvasd meg ezekről Platinat, Orosiust, Pomponiust, Bullinger is eleget hozott be azokból”.⁸

Karádi hivatkozása cím nélküli, ám a gondolatmenet hasonlósága alapján Bullinger *Száz prédikációjának* 69. darabjáról van szó. A csésze kiöntését mindketten az egyiptomi csapáshoz hasonlítják, és a vizet is a Jel 17 alapján értik az emberek összességére, bár Bullinger azt az igaz doktrínára is magyarázza. Nála Isten csapása egyaránt sújtja a híveket és gonoszokat, amelynek leírása kapcsán elérkezünk a Karádi által hivatkozott részhez:

„Ha megnézzük” – írja Bullinger – „Itália, Franciaország, Németország és Magyarország és más birodalmak történetét, melyek a keresztény elnevezés dicséiben fürdőznek, azt látjuk, hogy ezek mind a háború lángoló zsarátnokai voltak, holott a béke hercegeinek kellett volna lenniük”.⁹

A háborúkat a pápák, püspökök és prelátusok keltették, amelyet a fejedelmek ellen támadó, azokat egymásnak uszító pápák példáinak másfél oldalnyi

⁶ TÓTH F. Péter, *Az ismeretlen (?) Karádi-kódex margójára*, Magyar Könyvszemle, 123(2007)/1, 31–33, 40–42.

⁷ Mind Melius Juhász, mind Karádi szövegrészleteit ejtést tükröztető, modernizált átírásban közlöm.

⁸ KARÁDI, *i. m.*, 464–465.

⁹ Heinrich BULLINGER, *A Hvndred Sermons Vpon the Apocalipse of Iesu Christ...*, London, 1573, 220v.

előszámlálásával bizonyít. A felsorolásban a keresztes háborúkon túl olyan események is szerepelnek, mint amikor I. Gergely pápa Leo Isauricust kiűzte Itáliából, vagy István pápa a lombardok ellen vezette a francia királyt, illetve amikor VII. Gergely felbérelte Velencei Péter magyar királyt, hogy háborúzzon IV. Henrik császárral, felforgatva Itáliát és Németországot. Legfontosabbként III. Gyula pápa Pármáért kirobbantott háborúját említi, amelynek francia-, olasz- és németországi vérontása alighogy elcsitult (1552) Bullinger kötetének első megjelenése előtt (1557). Ezek tehát Istennek a bálványimádás és bűnök miatti ítéletei.¹⁰ Valószínűleg Bullinger kommentárjának ismeretét jelzi, hogy Karádi a *Jelenések* felosztásakor nem csak a széles körben elterjedt Beda Venerabilis hetes felosztását említi, hanem elutasítja a *Jelenések könyve* hat könyvre való osztásának hagyományát, amelynek leírása megegyezik Bullingerével.¹¹ Abban azonban mindketten egyetértenek, hogy a *Jelenések* Szent Péteréhez és Páléhoz hasonló vízió.¹² Ellentétben Lutherrel, aki egybemossa a látomást és az álmodást, amikor a *Jelenéseket* külön magyarázat nélküli, képek és alakzatokon keresztül való jövendölésnek tekinti.¹³

Bullinger 1557-es *In Apocalipsim... Conciones centum* című munkája az első szisztematikus református értelmezés, amely a spiritualitást és a történetiséget előtérbe helyező zürichi értelmezői körből származik, ahol a *Jelenéseknek* a hívek hétköznapi életvitelére és magatartására irányuló gyakorlati magyarázata kerül középpontba.¹⁴ A munka a francia, angol és olasz vallási üldözötteket szólítja meg, és elsősorban a *Jelenések* pasztorális funkciójára koncentrál, így az nem csak az üldöztetésből adódó válsághelyzetre kínál magyarázatot, hanem re-

¹⁰ *Uo.*, 220r–222r.

¹¹ KARÁDI, *i. m.*, 9–10.: „Némelyek ismét hat könyvre osztják, nem sokat különböznek imez első osztástól, úgy, hogy az első caputnak amaz előljáró beszéde, akit titulusnak mondnak, első könyvnek írják. Az maradikát az első caputnak felétől fogván az negyedikig számlálják, és ismét attól fogván az 12 az harmadikat mondják. Az 12. caputtól fogván 15., a negyediket. Az ötödiket attól fogván az huszonketteig. Az utolsót az huszonkét caputban a könyvnek berekesztő igéjétől fogván végig”. Vö. Irena BACKUS, *Reformation Readings of the Apocalypse: Geneva, Zurich, and Wittenberg*, New York, Oxford University Press, 2000 (Oxford Studies in Historical Theology), 105.

¹² KARÁDI, *i. m.*, 11. Vö. Rodney L. PETERSEN, *Preaching in the Last Days: The Theme of 'Two Witnesses' in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, New York–Oxford, Oxford University Press, 1993, 127.

¹³ LUTHER Márton, *Előszó Szent János Jelenésekről való könyvéhez (1530) = Luther válogatott művei, 5: Bibliafordítás, vigasztalás, imádság*, szerk. CSEPREGI Zoltán et al., Luther Kiadó, 2011, 320.

¹⁴ BACKUS, *i. m.*, 111, 136–137.

ményt, életvezetést és magatartásmintát is közvetít, mi több, Angliától Lengyelországig adatható recepciójával megalapozta a református világ apokaliptikus és eszkatologikus gondolkodását.¹⁵ A magyarázat életszerűségét jelzi, hogy a hét pecsét kapcsán csakis a keresztények sorsára és az evangélium hirdetésére koncentrál. Az egyes csapásokból levonható tanulságokat és vigasztalásokat illetően pedig morális és gyakorlati tanácsokkal szolgál a prédikátoroknak.¹⁶ Karádinál szintén fontos a *Jelenések* pasztorálteológiai síkja. Szerinte a könyv jó erkölcsre tanít és utat mutat. A tanulásban és prédikálásban szorgalmas tanítók angyalokként birtokolják az isteni tudományt, feladatuk a bűntől való elrettentés és vigasztalás, jó példaadó életükkel pedig világlanak a hívek előtt.¹⁷ Bullinger munkája nem volt ismeretlen az unitáriusok körében, ám Karádival ellentétben Bogáti Fazakas Miklós teljes elutasítással idézi meg azt 1589-es Apokalipszis-kommentárjában: „Az kik pedig rolla valamit irtak mint Bulinger, Bibliander, Balaeus János, ki az Pápára magyarázta ... Nekem úgy tetszik, hogy mind gyomrok fájtt ezfele Magyarázoknak, s haragbol, meregből ... vittek ez irást az Pápaságra...”.¹⁸ Indokoltnak tűnik tehát, hogy Karádi magyarázatának bemutatásakor tekintettel legyünk a református megfontolásokra is.

Karádi az előljáró oktatásban fejt ki értelmezői módszerének három fő alappilléret: A legfontosabb a betű szerinti értelem következetes érvényesítése, hiszen a *Jelenések* nem allegóriás könyv, minden úgy történt, ahogy az apostol valóságosan látta és leírta. E szigort némiképp enyhíti, hogy egyfajta „mutató tanóságot” vagy „jedző értelmet” is számba kell venni, mert előfordul, hogy a látott dolog más, de cselekedetben és kinézetben hasonlatost jelöl.¹⁹ Így például a Jel 8,10–11 harmadik trombitaszavára valóban egy üszögszerű csillag esik a földre és mérgezi meg a vizeket. Lelki értelemben azonban ez a csillag a hamis tudomány, amelyet a trombitáló angyal, a hamis próféta prédikál. A megfeleltetés az üszög fizikai tulajdonságain alapul, amelynek nincs természetes fénye, jól égő zsírja, hamar kialszik és szemet homályosító a füstje. Mindez alkalmazható a pápa tudományára, ami mindennél magasabbra tartja magát, senki lelkében nem világlik, sötétben hagy, illetve az igaz tudomány vizét megrontva kárhozatra

¹⁵ Andrew CUNNINGHAM–Ole Peter GRELL, *The Four Horsemen of the Apocalypse: Religion, War, Famine and Death in Reformation Europe*, New York, Cambridge University Press, 2000, 51–54. PETERSEN, *i. m.*, 121.

¹⁶ BACKUS, *i. m.*, 105–107.

¹⁷ KARÁDI, *i. m.*, 57–58, 63–64.

¹⁸ DÁN Róbert, *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1973 (Humanizmus és Reformáció, 2), 230–231.

¹⁹ KARÁDI, *i. m.*, 9, 12–13, 52.

taszítja az abból ivó embereket.²⁰ Mindezzel Karádi Bogátihoz hasonlóan illeszkedik a reformáció betű szerinti értelmet hangsúlyozó eljárásához,²¹ ám a literális és a „jedző értelem” együtt mozgatásával túl is lép azon. Azzal, hogy a lelki értelmet a tapasztalati érzékelésen alapuló hasonlatosság követelményével igyekszik a betűhöz kötni, Enyedi Györgynek a *sensus litteralist* minden addiginál erősebben érvényre juttató álláspontja felé tesz lépéseket.²² Ezt pedig tovább erősíti az idők megosztásán alapuló történetiség kritériumának bevezetésével. Karádi az így létrejövő konstrukciót „históriás allegóriának” nevezi, amelynek lényege, hogy a lelki értelem csak akkor állhat meg, ha azt cselekményben és időben is ellentmondás nélkül el lehet helyezni a történelem menetében, vagy a bibliai históriákban. „Oszd meg az üdököket és jól magyarázod az írást”.²³ A históriás allegória lesz az az alap, amely utat nyit, hogy meghaladja a *Jelenéseket* Jeruzsálem pusztulásával párhuzamosan olvasó Bogáti egzegetikai módszerét, aki maga is alkalmazza a literális értelmén nyugvó „hasonlatossággal való applikálást”.²⁴ Karádi azonban a históriás allegória síkján kitérít a lehetőségeit, amelyre egy ciklikus időrendi struktúrát épít. Eszerint ha a könyv csapásaiból és vigasztalásaiból valami be is teljesedett az apostolok halála után, azok ígéről ígére csak a jövőben, a végidő előtt lesznek meg:

„Az következő pecsét alatt való jegyek is inkább mind az Istennek különb-különbféle csapását jelentik [...], melyek mind az Krisztusnak utolsó eljöveteleinek előtte és az jövetelben teljesednek meg valóban, noha rész szerént valahul meg is löttenek valamik benne ezelőtt”, hiszen „ha valami részek meglöttek is az apostolok halálok után ez ideig, de mégis ugyan jövendők [...], mert semmi história azt nem bizonyítja, hogy ígéről ígére ezek beteljesedtenek volna így, az mint itt láttatnak”.²⁵

Ez a ciklikus történelemszemlélet teszi lehetővé, hogy Karádi más, illetve egyszerűen több értelmezési hagyományhoz is kapcsolódni tudjon, amelyet jól

²⁰ KARÁDI, *i. m.*, 271–273.

²¹ ÁCS Pál, „*Én fiam vagy Dávid...*”: *A historikus értelmezés korlátai a 2. zsolttár unitárius fordításában*, ItK, 112(2008)/5–6, 632–644.

²² SIMON József, *Explicationes explicationum: Filozófia, irodalom és egzegetika Enyedi György életművében*, Bp., Typotex, 2016, 17–19, 22–23.

²³ KARÁDI, *i. m.*, 574.

²⁴ ÁCS, *i. m.*, 644.

²⁵ KARÁDI, *i. m.*, 218, 290.

példáz a Jel 7 négy angyalának értelmezése. A szelek megtartása betű szerint Bogátinál és Karádinál is a forróság és hőség általi csapás. Karádi lelki értelme azonban Meliuséval egyezik: A négy angyal a hitetlenek gyülekezete, „kiknél hatalom vagyon, hogy megtartóztassák az Istennek szentséges éltető tudományát az földön való népektől, ne fűjjon, ne tanítassék, ne prédikáltassék, ne éljenek emberek lelkekben, hanem megfulladjanak, megedvedjenek és halljanak lelkekben”. Így gátolja meg Róma és a pápa is az ige terjedését.²⁶ Meliusnál a négy angyal az ördögök, eretnekek, Antikrisztus, a pápa és hitetlen fejedelmek, akik Krisztus ellen támadnak.

„Így most is a Sátán a mi lelkünk éltető szelít, az Isten kegyelmét, az Krisztus érdemit, a Szentlélek vigasztalását, tanítását és világoztatását elfogja mitőlünk. [...] Így az henger pápista papok elfogják a lélek lelkét és szelét, megfojtják, mint egy akasztó hóhérek a mi lelkünket. Megtiltotta pápa a fejedelem, hogy sohul ne prédikálnak igazán, hanem misézzenek, pápai, barát hazugságot rakodjanak.”²⁷

Bogátinál nincs szó az oltalmazó angyalról, csupán a gonoszok között rekedt hívek megpecsételését és megmentését emeli ki. Karádi azonban, hogy jól megérthessük, ki legyen az oltalmazó angyal, előveszi az idők megosztását. Eszerint a *Jelenések* víziói közül egyesek Krisztus földi életére, mások az utolsó ítélet eseményeire, ismét mások a kettő közti időszakra vonatkoznak. Így az oltalmazó angyal egyfelől az evangéliumot prédikáló Krisztus, majd az apostolok, akiknek szavára nem hajlandóak megtérni a zsidók, amiért Titus ártó angyalként lerombolta Jeruzsálemet. Itt tehát összeér Bogáti értelmezésével. Ám a kép éppúgy jelöli az utolsó idő evangéliumot prédikáló és megtérésre hívó angyalát, Krisztus ítéletét és a kettő között eljövő oltalmazó angyalokat is.²⁸

A históriás allegória alapján kibomló ciklikus történelemszemlélet nagy szerepet játszik a Tóth Péter által adatolt wittenbergitől eltérő tompult eszkatológia kialakulásában is, amelyet Tóth csupán a chiliaszta megfontolások eredményé-

²⁶ KARÁDI, *i. m.*, 241.

²⁷ MELIUS JUHÁSZ Péter, *Az Szent Ianosnac tött ielenesnecc igaz es iras szerint valo magyarazasa predikatioc szerint...*, Várad, 1568, RMNy 259, 108v–110r.

²⁸ KARÁDI, *i. m.*, 241–245. Vö.: BOGÁTI FAZAKAS Miklós, *Apokalipszis-kommentár*, Országos Széchényi Könyvtár, Duod. Hung. 9, 69r–70r.

nek tekintett.²⁹ Félreértés ne essék, Karádi is a végidőben él, ám Lutherrel ellentétben csak az elején. Elképzelése szerint az evangéliumi tudomány utoljára az apostolok korában volt teljes, haláluk után azonban megromlott. Isten a megtérni nem akarókat vaksággal verte meg, amelynek sötétsége máig csak növekedett,³⁰ köszönhetően az igazság prédikálását megtiltó Római Birodalomnak és a pápának. Az utolsó időben azonban az oltalmazó angyal ismét hirdetni fogja az Antikrisztust megtiltó örök evangéliumot. „Ki tudja, talám szintén most kezdte Őfelsége, azért jelent[!] ilyen nyilvánvaló igazságoknak értelmét napról napra”.³¹ A csapások és az evangélium a hét trombitaszó betű szerinti és lelki értelmében kapcsolódnak össze. Karádi lelki értelme ugyanis mindig igeteológiai párhuzamot tételez: mivel Krisztus a csapásokat a tudományával együtt járónak mondja, „azért itt az trombitáló angyalok mind az heten az igaz tanítók, az ő trombitálások az ő tanítások és prédikálások, az ő trombitájok az Isten igéje”.³² A csapások kettősségét értelmezésük kettőssége mutatja: a testi csapásokat a betű, a tudományt a lélek.³³ Meliusnál szintén prédikátorokként jelennek meg a trombitáló angyalok, akik „heten, azaz szántalanon vannak, Isten ezeknek trombitát ad szájokba, az prófétákat, apostolokat, tanítókat támaszt, akikkel nyilván és mindenek hallatára kiáltatja [...] az ő szent igéjét”, és feddi a Sátánt, a bűnt és a világot.³⁴ Az evangélium uralmának fokozatait Karádinál a Jel 10,1 angyalának tüzes oszlop lábai illusztrálják, amelyek „először az apostolok, azután az igaz tanítók, sőt az mint ide hátra cap. 11 mondja, az ő hú tanoi lesznek, kik által az evangéliumot hirdeti mind ez szélyes világnak”. „Így mutatja meg Isten újonnan az ő kegyelmességét az utolsó üdőben, kinek kezdetit mostan is látjuk, ha vennéjük”,³⁵ sőt „az apostolok halála után ilyen nyilván és igazán nem hirdettetett az Krisztus igozsága, mint mostan, főképpen az magyar nemzetnél”.³⁶ Az apostoli tanok visszaállítással kapcsolatban azonban eltér a *Rövid magyarázatban*, illetve a *De falsa et verában* magukat a reformáció betetőzőiként láttató unitárius

²⁹ TÓTH F. Péter, Török⁻³: *Az Antikrisztus, a kis szarv meg Góg és Magóg* = Balázs Mihály köszöntése, *Acta Historiae Litterarum Hungaricum, Tomus XXX*, szerk. FONT Zsuzsa, Ötvös Péter, Szeged, 2011, 461–462.

³⁰ KARÁDI, *i. m.*, 583.

³¹ *Uo.*, 241, 244.

³² *Uo.*, 267.

³³ *Uo.*, 271, 277.

³⁴ MELIUS JUHÁSZ, *i. m.*, 120r.

³⁵ KARÁDI, *i. m.*, 304–305.

³⁶ *Uo.*, 550.

hagyománytól.³⁷ Elismeri ugyan, hogy tanaik fontos állomását képezik az igaz evangélium feltárásának, ám a jövőben Isten azt még inkább megvilágosítja. E tekintetben a *Jelenések könyvének* megértése is eszkatologikus súlyú, akárhogy is értették a doktorok eddig: „ha azon jövődő mondásom engemet meg nem csal, hát ezután sokval inkább jobban megértik, nilvábbá leszen ennek értelme, mert az üdő közel vagyon, hogy nilvábbá, világosbá legyen”.³⁸

A tompult eszkatológia és az Antikrisztus-török kapcsolat felbomlása³⁹ azonban nem egyedi fejlemény. Már Servet *Restitutió*jában is Róma és a pápaság veszi fel az Antikrisztus összes elképzelhető tulajdonságát.⁴⁰ Az eszkatologikus félelem hiánya pedig a zürichi kommentároknak is tetten érhető. Leo Jud, Theodore Bibliander és Bullinger ugyan végidőként tekintenek saját korukra, munkáik mégis mentesek az ebből adódó félelmektől. A zürichi és genfi kommentároknak egyedül a pápai Antikrisztus személye képez köteléket a szövegek és saját idejük között.⁴¹ Hasonló a török hangsúlycsökkenése is, hiszen világvég előtti büntető szerepét már Kálvin is tagadta.⁴² Követője, Nicolas Colladon *Methodus facilima ad explicationem...* (1581–84) című munkájában bár a törököt tartja a végítélet hordáinak, közömbös velük szemben, és csupán a pápaság által önkéntelenül támogatott jövőbeli fenyegetést látja bennük. Theodore Bibliander azonban éppúgy beszél Róma első, császári birodalmáról és a második, pápai uralmáról, mint Karádi. Bibliander szerint a pápaság az iszlámmal egy időben ütötte fel a fejét, ám az antikrisztusi szerep csakis a pápaságot illeti meg, mivel a török csak az azzal járó kísérő jelenség. Megjelenése azonban nem bír eszkatologikus hang-

³⁷ DÁVID Ferenc, *Rövid magyarázat*, s.a.r., jegyz., PÁLFI Márton, Kolozsvár, Ellenzék Nyomda, 1910 (Dávid Ferenc Művei, 1), 29–53. *Két könyv az Egyedülvaló Atyaistennek, a Fiúnak és a Szentléleknek hamis és igaz ismeretéről*, Gyulafehérvár, 1568, ford. PÉTER Lajos, bev. tan. BALÁZS Mihály, Kolozsvár, Unitárius Egyház, 2002 (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai, 2), 17–18, 115–121.

³⁸ KARÁDI, *i. m.*, 522, 584.

³⁹ TÓTH E., *Török*³..., *i. m.*, 462.

⁴⁰ Howard HOTSON, *Arianism and Millenarianism: The Link between Two Heresies from Servetus to Socinus = Millenarianism and Messianism in Early Modern Culture. Volume IV. Continental Millenarians: Protestants, Catholics, Heretics*, eds. John Christian LAURSEN et al., Dordrecht–Boston–London, Kluwer Academic Publishers, 2001 (International Archives of the History of Ideas, 176), 12–13. BALÁZS Mihály, *Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén*, Bp., Akadémia Kiadó, 1988 (Humanizmus és Reformáció, 14), 145–146.

⁴¹ BACKUS, *i. m.*, 112, 137.

⁴² GOMBÁNÉ LÁBOS Olga, *Kecskeméti Alexis János = Kecskeméti Alexis János prédikációs könyve (Dániel próféta könyvének magyarázata)*, s.a.r. SZUROMI Lajos, Bp., Akadémia Kiadó, 1974 (Régi Magyar Próza Emlékek 3), 34–35.

súllyal, hiszen az Antikrisztus egyszerűen minden, ami nem Krisztus.⁴³ Bullingernél szintén megjelenik Róma kettős uralkodása, az Antikrisztus személyében pedig összemosza a törököt a pápával, így nem foglal egyértelműen állást. A zürichi hagyomány Antikrisztus-képe, mint a „tagadások összessége” azonban Karáditól eltérően Melius nézetével egyezik meg, ahol a katolikusok mellett minden eretnek egyenrangú.⁴⁴

A prédikátorok és az igehirdetés kitüntetett szerepe Karádinál és Meliusnál is a Jel 10–11. fejezetei kapcsán kerülnek kibontásra. Mint láttuk, az angyal lábainak értelmezésekor a ciklikus történelemszemlélet lehetővé teszi, hogy az elmondottakat Karádi saját korának tanítóira is alkalmazza, amellyel kapcsolódik Melius értelmezéséhez, aki szerint a *Jelenések* az egyház állapotáról, a jó és rossz tanítókról és azoknak az Antikrisztussal szembeni viaskodásáról szól. Melius mindezt egy lineáris történetmenetbe ágyazza, miszerint az egyház néha növekedik, néha fogy, de idővel a hipokriták egyre kevesebben, a választottak pedig egyre többen lesznek.⁴⁵ A két magyarázat sarokpontjai azonosak: Krisztus Isten dekrétumát tanítói által terjeszti, kiáltása prédikálás, a tudást Istentől kell kérni, a Szentírást pedig tanulmányozni kell.⁴⁶ Hasonlóan vélekednek a Biblia megértését jelölő könyv megevéséről is. Karádi szerint „mint azért az kemény állapot megrágással, erővel és munkálkodással teszi az ember apróvá és úgy nyelheti el, úgy az isteni titkokot nagy könyörgéssel, szenvedéssel, elmélkedéssel és gondolkodással érti meg”.⁴⁷ Meliusnál pedig: „inti a Szentlélek a Szent Jánost, hogy szörgessen, künyörögjön az Atyaistennek buzgósággal és őtüle kérjen bölcsességet, az Írásnak igaz értelmét, a megnílt könyvet, azaz Szentírásba kijelentett Isten akaratját prédikálja”. „Ugyan befald és elnyeld, azaz ugyan valóba megtanuld, megércs[!], szorgalmatosan tanul[!], ne szunnyadj”.⁴⁸

Ennek szellemében a prédikátorok eszkatologikus szerepe a Jel 11-ben teljesedik ki, amely a két próféta idejebeli egyház helyzetét írja le. Meliusnál az építésre kerül a hangsúly: a tanítóknak igaz regulával kell Isten ismeretére, választására és az üdvözülésre tanítani, a törvénnyel pedig a pápát és eretnekeket rontani.

⁴³ BACKUS, *i. m.*, 82, 97, 101.

⁴⁴ ÖZE Sándor, *Gondolatok a könyvtárról: Antikrisztus-fogalom és a török kérdés a 16. század közepén a svájci és a magyar protestáns teológusoknál = In via eruditionis: Tanulmányok a 70 éves Imre Mihály tiszteletére*, szerk. BITSKEY István, FAZAKAS Gergely Tamás et al., Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2016, 301–302.

⁴⁵ MELIUS JUHÁSZ, *i. m.*, 6v–7r.

⁴⁶ KARÁDI, *i. m.*, 302–307. Vö.: MELIUS JUHÁSZ, *i. m.*, 141v–143r.

⁴⁷ KARÁDI, *i. m.*, 312.

⁴⁸ MELIUS JUHÁSZ, *i. m.*, 144v, 145v.

A két tanú a próféták és apostolok seregét jelöli, akiket az igazmondásért, feddésért és büntetésért ugyan megölnék, ám Isten újakat támaszt helyettük.⁴⁹ Karádi Énok és Illés jövőbeli fizikai eljövételéről beszél, azonban a ciklikus szemlélet alapján azok minden tanítót és prófétát jelölnek, hiszen Illés már az apostolok korában is jelen volt hivatalával és lelkületével, amelyet Keresztelő János viselt. Az első és az utolsó idő tehát hasonló, az igaz tanítók sokan lesznek és az egész világon hirdetik majd az evangéliumot. A két próféta tisztjét a saját kora tanítói-nak állítja például, akik Isten gyertyatartói, amennyiben kivonják a népet a bálványimádás sötétségéből.⁵⁰ A tanúk spirituális, evangéliumhirdető visszatérése, mint a Keresztelő Jánost is megillető illési lelkület Luthernél és Bullingernél is megjelenik. Luther korát a végső két próféta korszakával azonosítja, ám kerüli a literális értelmet, e próféták szerepét csakis morális és spirituális minőségükben tölthetik be a tanítók.⁵¹ Bullinger szintén a végidőben él, ám nála összetettebb kép bontakozik ki. A Jel 10 Karádihoz hasonlóan Krisztus személyével, a Biblia szavával, prédikálással és az apostoli tanok vég előtti restaurációjával vigasztal az Antikrisztus és Mohamed (ez Karádinál nincs) ellenében.⁵² A hirdetett ige a millennium korszakának evangéliuma, amelynek végét Bullinger 1034 és 1070 közé teszi, az ezután elszabaduló Sátánt viszont Husz és Wycliffe újra megzabolázta. Eszerint Bullinger szemlélete is ciklikus, amennyiben a kereszténység történetét a Sátán erősödő és gyengülő hatalmának váltakozásaként írja le.⁵³ Isten a tanítók által visel gondot egyházára. A két tanú az ígért megújulás természetét mutatja, így Énok a feltámadás reményét, míg Illés prófétai modellt kínál, amelyet Keresztelő János egyszer már beteljesített. Tanításuk újból hallatszani fog, amikor az illési lelkülettel eltelt prédikátorok végső megtérésre hívják az embereket és újjáépítik Krisztus egyházát az utolsó ítélet előtt.⁵⁴

Karádi saját korának tanítóira egyértelműen a két tanú előképeként tekint, mivel az Antikrisztus az ő idejében is gyilkos hatalommal öli a prófétákat, éppúgy, mint az apostolok korában, és miként a két próféta idején fogja.

„Mostan is szántalan istentelen azért öldöz, kerget és meg is öl minköt, hogy ne gyötörjük őket az mi szájunknak tüzével, az Isten

⁴⁹ *Uo.*, 148r–155v.

⁵⁰ KARÁDI, *i. m.*, 315–316, 320–322.

⁵¹ PETERSEN, *i. m.*, 99–101.

⁵² *Uo.*, 129.

⁵³ BACKUS, *i. m.*, 108–111.

⁵⁴ PETERSEN, *i. m.*, 128–135.

igéjével, ne hirdessük őnékiek az bűnt, az bűnnek büntetését, az szükségét, drágaságot, tüzet, fegyvert, éhséget, mert ezek őnékiek nagy gyötrelmekre vagyon és azt tudják, hogy ha vagy háborgat, vagy jószágából, városából, falujából, országából kiűzhet, mint az erdéli urak, és az dísztelen és istentelen vajda [Bath.Crip.:] cselekedik, hogy megmenekedett az Istennek büntetésétől, mert immár megölte az prófétákat és kiűzte őket. Nem de nem tudja-e, hogy ha egyiket megölte, az Isten mást támaszt. [...] Meglássá hát itt minden micsoda okval távoztatni akarja el az tanítókat az ő városából, mert ha ezért hogy ötöt gyöttri tanításával, hasonló büntetés alá reszketik, mint az Antikrisztus és az ő szolgálai”.⁵⁵

Egyfelől jól körvonalazható az a Bullingernél és Meliusnál is megfogalmazott gondolat, hogy az Antikrisztus a tanítók feddése miatt üldözi azokat, ám a megöltek helyébe újakat támaszt Isten.⁵⁶ Melius szavaival: „Nem gonoszságokért ölték meg őket, hanem az igazmondásért, hogy a bűnről, az hitlenségről, az ítéletről az Isten lelke a törvén által feddette az ő Sodoma lelki paráznaságokat, mindenféle bűnbe való felgerjedéseket, hamis tudmányokat[!], miséjeket és egyéb vétkeket”.⁵⁷ Másfelől a levágott margójegyzet minden bizonnyal Báthory Kristófot takarja, és valószínűleg az 1579-es *Consensus ministrorum*ot alá nem író, elnémított tanítókra utal. Ismerve Dávid Ferenc perének következményeit és Karádi levélben kifejtett indulatos véleményét,⁵⁸ mindez Dávid Ferenc és a jövendőbeli két próféta közötti „megelőlegező” kapcsolatra is utalhat, amely mesze nem olyan radikális gondolat, mint a Zwingli nyomán Luther személye körül kulminálódó apokaliptikus spekulációk,⁵⁹ amelyek még Bogáti kommentárján is nyomot hagytak. Meliusnál több helyen is megjelenik Luther eszkatologikus szerepe,⁶⁰ sőt Karádi is a *De falsa et verá*hoz hasonló, kezdeti megvilágosodást meg-

⁵⁵ KARÁDI, *i. m.*, 331.

⁵⁶ PETERSEN, *i. m.*, 128.

⁵⁷ MELIUS JUHÁSZ, *i. m.*, 154v–155r.

⁵⁸ KÉNOSI TÖZSÉR János–UZONI FOSZTÓ István, *Az erdélyi unitárius egyház története*, I., ford. MÁRKOS Albert, a bevezető tanulmányt írta és a fordítást a latin eredetivel egybevetette BALÁZS Mihály, s.a.r. HOFFMANN Gizella et al., Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház, 2005 (*Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai*, 4/1), 303–306.

⁵⁹ Erről lásd: CUNNINGHAM–GRELL, *i. m.*, 21–25. PETERSEN, *i. m.*, 102–106. BÁTHORY Orsolya, *A lúd, a hatyú és a Felelet = Pázmány nyomában: Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére*, szerk. AJKAY Alinka, BAJÁKI Rita, Vác, Mondat Kiadó, 2013, 42–47.

⁶⁰ MELIUS JUHÁSZ, *i. m.*, 173v–174r, 197v, 204v, 207r–v, 224r–v.

alapozó reformátorként említi az ötödik csésze kapcsán.⁶¹ Bogáti azonban csak Jeruzsálem pusztulásáig lát, így a két tanú nála Péter és Pál apostol, akik Isten titkát tárják fel a pogányok számára, t. i. ők is üdvözülhetnek, ha hisznek Krisztusban. Ám miként a próféták feltámadásakor megsemmisül a jeruzsálemiek szava, úgy jár most a római papság is, mióta Luther Márton sok tudós emberrel együtt „szája kardjával” ellene támadott.⁶² Bogáti tehát kilépve saját koncepciójából, mintegy mellékesen teremti meg a feltámadt két tanú és Luther közti párhuzamot.

A *Jelenések* 12. fejezete kapcsán Karádi és Melius nem csak a reformáció értelmezését követik, miszerint az égben megjelenő asszony és sárkány képe az egyház és a Sátán időtlen vagy János korabeli harca, de egyházképükben azonos igeteológiai megfontolások érvényesülnek. Karádinál a fejezet az asszony által jelképezett földi egyház világ végéig tartó háborúságáról szól. Az asszony–egyház azonosítás Pettaui Victorinus nyomán keletkezett közhely, amelyet számos református kommentár felhasznált. Azonban Karádi és Melius is fenntartja az asszony Máriával, a születendő gyermeknek pedig Krisztussal való megfeleltetését, amikor a sárkány üldözése kapcsán felidézik Heródes parancsát Krisztus megölésére.⁶³ Az egyház feje mindkettőjükénél Krisztus, a csillagok pedig az apostolok. Míg Karádinál a Hold egyedi módon a tanított isteni ige, illetve az igét örömmel vevő szegény emberek vagy Krisztus életének példaadása, Meliusnál a Hold a tényleges anyaszentegyház, ami nem csupán a választott hívek gyülekezete, de a tanítók birtokában lévő Szentlélek fészke is. Meliusnál a tanítók a csillagokon felül az asszonnyal is azonosíthatóak.⁶⁴ Értelmezésük illik az európai református kommentárok keretébe, ám a Hold kapcsán egyedi képet festenek, amely mind a ferencesből Zwingli követőjévé szegődött Sebastian Meyer, vagy a katolikusok által 1561-ben felakasztott Augustin Marolat, illetve a már említett Nicolas Colladon és Bullinger kommentárjában is többek között a világi múlandó dolgokra vonatkozik.⁶⁵

Melius és Karádi közös, a református hagyományt mélyebben megidéző mozzanata, hogy a gyermek születését a hívek Isten igéje általi, egyháztól és tanítóktól való születésére értik. Karádi szerint a terhes asszony

⁶¹ KARÁDI, *i. m.*, 471.

⁶² BOGÁTI FAZAKAS, *i. m.*, 77v–78r, 80v–81r.

⁶³ KARÁDI, *i. m.*, 359. Vö. MELIUS JUHÁSZ, *i. m.*, 161v.

⁶⁴ KARÁDI, *i. m.*, 347–350. Vö.: MELIUS JUHÁSZ, *i. m.*, 159v–160v.

⁶⁵ BACKUS, *i. m.*, 63, 78, 107.

„megmutatja, hogy az Isten háza nem meddű, hanem terhes és noha nehezen, de mégis szül fiaikat, keresztyéneket Istennek, azaz, miért hogy az Istennek szent igéjét, az szent magot bevötte, nem lehet, hogy ne szüljön [...] Továbbá azt mondja, hogy üvölt, kiált, hogy szüljön, mert üvöltésével, azaz tanításával készíti és szüli az híveket, hát itt meg ne utálja senki az tanítást és valaki arra való, hát tanítson”.⁶⁶

Máshol a fiúgyermek képét kiterjeszti:

„mind ez egész világon való Isten házabeli hívekre és hű tanítókra, azaz az keresztyén anyaszentegyházra és annak fiaira [...] Azt mondjuk azért, hogy az Jézus Krisztus és az ő hívei is asszony állatnak fiai [...] az Isten háza szülte vala őket. Lélekben, azaz tudomány szerint [...]”.⁶⁷

Melius elképzelése hasonló:

„Itt az asszonyállaton nékik a Szűz Máriát értik, nékik az Ekléziát. De egyik a másik nélkül nem jó [...] Másik, aki szül minket az Istennek igéje, az igaz hit. Eph. 5. Tit. 3. Harmadik a tanítók [...] Az apostolok, tanítók nagy keserű fájdalommal szülik az Isten fiait, a Jézus Krisztust a Mária méhébe, azaz, az anyaszentegyházba nehezen formálják: Joan. 15. 16., mert nagy háborút szenvednek”.⁶⁸

A hívek összességével terhes és azokat folyamatosan szülő egyház gondolata Colladon értelmezésében is jelen van. Bullingernél az asszony abban az értelemben szüli Krisztust, ahogyan a hívek hit által való újjászületésekor Krisztus megszületik bennük. Magyarázata összességében Beda, Lambert, Primasius és Pettai Victorinus megfontolásait ötvözi. A Hold-allegóriát leszámítva azonban Karádiékhöz hasonló elképzelései vannak: az asszony az egyház és Mária, a Nap Krisztus, a csillagokba pedig az apostolok, próféták és egyházatyákon felül a lelkeség hivatalát is beleérti. Bullinger nem részletezi a továbbiakat és a pasztorá-

⁶⁶ KARÁDI, *i. m.*, 350.

⁶⁷ *Uo.*, 359–360.

⁶⁸ MELIUS JUHÁSZ, *i. m.*, 159v–160v.

lis célok érdekében a sárkány és az egyház ütközetének morális jelentőségére koncentrálnak.⁶⁹

Karádi és Melius megfontolásai leginkább Antoine du Pinet magyarázatának értelmezési modelljében helyezhetőek el. A Genf melletti Villa-la-Grand prédikátoraként, Kálvin strasbourggi évei alatt keletkezett munkáinak korrektoaraként és fordítójaként tevékenykedő du Pinet *Familière et brieue exposition sur l'Apocalypse...* című kommentárja először 1539-ben, majd kibővítve 1543-ban jelent meg, és további három kiadása ismert (1545, 1552, 1557). Óvakodnunk kell azonban, hogy közvetlen forrásként kezeljük, mivel számottevően épít a középkori (Beda, Joachim de Fiore) hagyományra, illetve nagymértékben merít a kortárs Sebastian Meyer és François Lambert munkáiból. Az egykori ferencesből Zwingli követőjévé vált Lambert 1528-ban *Exegeos Francisci Lamberti...* címmel jelentette meg az első teljes protestáns Apokalipszis-kommentárt. Írásmagyarázóként Wittenbergben, Metzben, Marburgban és Strasbourgban tevékenykedett. 1526-ban a hesseni Fülöp által összehívott zsinaton sikeresen védte meg a reformáció 158 tételét, 1527-ben pedig teológiai professzorrá nevezték ki Marburgban, ahol magyarázatát a *Jelenésekről* tartott előadások nyomán írta meg, amelyből további két kiadás készült. A lutheránusok felé is hajló berni prédikátor, Sebastian Meyer szintén ferencesként kezdte pályáját, részt vett Zwingli első disputáin, később Strasbourgban, 1531–35 között pedig Augsburgban telepedett le, végül visszahívták Bernbe prédikátornak. *In Apocalypsim Johannis Apostoli ..., nostro huic saeculo accommodus, natus et aeditus* című kommentárja valamikor 1536 és 1545 között jelent meg.⁷⁰

Az asszony–egyház megfeleltetés mindhármuknál szerepel. Du Pinet 1543-as kiadásában átveszi Meyer megfontolását, miszerint az asszony az apostoli egyház, amelynek feje Krisztus. A sárkány kapcsán Bedát követi: a Sátán célja a hívek üldözéssel való eltántorítása Krisztus hitéből, illetve Krisztus és az ige elpusztítása, ám az egyház állhatatosan kitart és lelkeszei segítségével folyamatosan szüli az igazakat. Míg du Pinet-nél a teljes protestáns egyház és a pápaság harca elevenedik meg, addig Lambert – Meliushoz és részben Karádihoz hasonlóan – az asszonyban az egyházat és Máriát egyaránt felismeri. A Sátán célja így az ige elnyomása és Krisztus születésének megakadályozása, amelyet szintén a Heródes által elindított üldözéssel példáz. Az égi csata idejének meghatározásában Melius és du Pinet között találunk szoros hasonlóságot. Az 1539-es kiadás szerint a harc Krisztus kereszthalála és a megváltás korában következett be. Ek-

⁶⁹ BACKUS, *i. m.*, 78, 107–108.

⁷⁰ *Uo.*, 11–12, 18–19, 37–38.

kor a Sátán egyszer és mindenkorra elnémult, mivel Krisztus megfizetett az emberekért, azonban levettetése után mégis képes üldözni a híveket, akik csak a hit és ige segítségével győzhetik azt le. Az 1543-as kommentár mindössze a Sátán és a pápaság szövetségével egészül ki.⁷¹ Meliusnál Krisztus preegzisztenciája okán már a teremtéstől fogva harcolt a Sátánnal, majd kereszthalálával és feltámadásával teljesen legyőzte azt. A választottaknak tehát semmit sem árthat, hiszen azok Krisztus érdemével, Isten kegyelmével, az igével és a hittel győzedelmeskednek rajta.⁷² A Sátán a bukásán való dühét a bűnösökön tölti ki, amely gondolat Bullingernél is szerepel, ahol a választottakon nincs hatalma, de az elvetettek lelkén uralkodik.⁷³ Meliusnál azonban a hívek üdvözülését a hitetlenek és hamis tudomány feltámasztásával is igyekszik megakadályozni. A tanítókat elvonja az igazságtól, és általuk hirdeti az eretnekséget. Isten azonban megsegíti az egyházat, Krisztus feltámadásának és halálának érdemét, az igét és a hitet (sasszárny) megadván a pusztában őriz minket a világtól.⁷⁴ Karádi koncepciójában az égi küzdelem az utolsó időben, a Jel 11 két tanújának megölése után lesz, mivel Isten az ítélet előtt küldi el fiának evangéliumát az egész világra, amely felkorbácsolja a Római Birodalom dühét. Az egyház pusztába menekítésével Isten a keresztényeket igéjétől addig üres helyre vezeti, egyházát pedig a tanítók által építi. Az 1260 nap a világ végéig tartó időt jelöli, eszerint az egyház most is a pusztában van. A két szárny azonban Isten ígésén és Szentlelkén túl nála is a két testamentumot jelzi,⁷⁵ amely Primasius, Beda, Meyer és du Pinet munkáiban is szerepel. Du Pinet Meliussal való további közös vonása, hogy a Sátán lekötözése és az ezer év vége kapcsán a legtöbb reformátorral ellentétben nem szab időbeli határokat, így kommentárjában állandósul a temporális bizonytalanság.⁷⁶

A Jel 12,5 fiúgyermeké Meliusnál és Karádinál egyaránt Krisztust és a születtő híveket jelöli. Karádinál:

„[...] ha nézed az Jézust, az is férfiúi magzat vala, kit Szűz Mária szült vala [...] Ha penig nézed az Isten házát, az ki az Isten igije által szül mindenkor fiakot, hát ez is fiakot szül, maga asszonyállatokot is szült [...] de azért ugyan férfiaknak neveztetnek az ő

⁷¹ *Uo.*, 46–48.

⁷² MELIUS JUHÁSZ, *i. m.*, 161v–165v.

⁷³ BACKUS, *i. m.*, 109–110.

⁷⁴ MELIUS JUHÁSZ, *i. m.*, 167r–169v.

⁷⁵ KARÁDI, *i. m.*, 360–375.

⁷⁶ BACKUS, *i. m.*, 48–49. Vö.: MELIUS JUHÁSZ, *i. m.*, 257r–v.

állhatatos és tökéletes voltokért, kivel mind testi kívánságokat meggyőzik vala, mind ez világnak fenyegetésit”.

Míg Melius sem a vaspálcával, sem a gyermek nemével nem foglalkozik, Karádi az előbbi Krisztus második eljövetelkor elküldött Szentlelkére, tudományára és az azt követő fizikai büntetésre érti. A pálca használatából azonban a hívek is részesülnek, ám ez nem jelent aktív szerepvállalást a Sátán megkötözésében.⁷⁷ Hozzájárulásuk csupán a tanító felismerésére, a testi, világi kívánságoknak való ellenállásra, a békességes türésre, a kegyetlenek engedelmisséggel való legyőzésére és Krisztus belső követésére, a róla való vallástételre korlátozódik.⁷⁸ A Karádi-és Melius-féle fiúgyermek-értelmezés Joachim de Fiorétól ered, amelyet a protestáns kommentárok is átvettek. Lambertnél Krisztus a hitet képző ige, így az apostolok tanítással szülik Krisztust másokban. A megszülető fiú neve Karádihoz hasonlóan a bátorság és erő szimbóluma, a vaspálca pedig Krisztus győzhetetlen igéje, amellyel a lelkészekkel együtt uralkodik. Meyernél az egyház folyamatosan szüli Krisztust a választottak szívébe, akinek neme erősségére és gyorsaságára utal. A kettőjüket ötvöző du Pinet magyarázatában a férfiúi erkölcsösség, erősség és állhatatosság hangsúlyozásában Karádival megegyező értelmezést olvasunk, ám nála az egyház Isten segítségével szüli az új embert, akinek szívében a prédikációval Krisztust formálja!⁷⁹ Ez pedig Melius értelmével egyezik:

„Így az anyaszentegyházba a Szentlélek, a tanítók, Krisztus beléjek oltják, formálják, minket Krisztusba plántálnak [...] a Szentlélek és a tanítók azért az anyaszentegyházba a fogantatók [...] ezek a Jézus Krisztust öltözik fel, ezt veszik környűl, ezt formálják mibennünk, ebből a Krisztusból szülnek minket”⁸⁰

Habár Melius és Karádi, illetve a református kommentárok közötti egyezések pontos szövegösszevetéseket követelnek, főként a már Nagy Barna által is Melius munkájának forrásaként emlegetett François Lambert kommentárja esetében,⁸¹ jelen dolgozat csupán arra a protestáns hagyománykörre kívánt rámu-

⁷⁷ KARÁDI, *i. m.*, 359–360. Vö.: MELIUS JUHÁSZ, *i. m.*, 161v.

⁷⁸ Az elszórt megjegyzéseket lásd: KARÁDI, *i. m.*, 360–375.

⁷⁹ BACKUS, *i. m.*, 53–55.

⁸⁰ MELIUS JUHÁSZ, *i. m.*, 160r.

⁸¹ NAGY Barna, *Meliusz Péter művei. Könyvészeti és tartalmi áttekintés, különös figyelemmel most felfedezett műveire s a forráskutatási feladatokra* = *A Második Helvét Hitvallás*

tatni, amelyből Karádi Pál építkezhetett. Ugyanakkor fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy a Melius-kommentárral való azonosságok mellett éppolyan fontosak az értelmezés módszerét és eredményeit illető eltérések. Jóllehet a dolgozat az európai református munkákkal való érintkezési pontokra összpontosított, nem áll szándékomban annak egyoldalú jelenlétét túlértékelni. Épp ellenkezőleg, Karádi munkájának jelentőségét a hagyományok iránti nyitottságában láthatjuk. Úgy volt képes egyéni elképzeléseket is felvonultató munkáját létrehozni, hogy az erős antitrinitárius alapok mellett az európai protestáns értelmezési hagyományok elemei is érvényesülhettek. Az eltérő koncepciók ötvözése pedig egzegetikai módszerének köszönhető.

Összességében Karádi kiemelkedő teljesítménye abban áll, hogy a betű szerinti értelem mellett kialakított és azzal párhuzamosan működtetett históriás allegóriának köszönhetően a gyakorlati hasznok szintjén képes illeszkedni a református értelmezésmodellekhez. Ebben nagy szerepe van a lelki értelemre épülő ciklikus történelemszemléletnek, amely egyfelől tompítja a végidők félelmeit, másfelől képes a tanítók eszkatológikus igehirdető szerepét a jelenre alkalmazni.